

AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI GONDOLKODÁS ÁGAZATAI, KIINDULÓPONTJAI ÉS KEZDETEI

1.

„A civilizáció az anyagnak olyan nagy stabilitású állapota, amely alkalmas összegyűjteni, elvontan elemezni (absztrahálni) és felhasználni az információt a célból, hogy saját magáról és környezetéről a lehető legtöbb ismeretet nyerje, és hogy létrehozza a megőrzési reakciókat.”

(Nyikolaj Kardasev)

„A civilizáció előrehaladása nem az egyén fejlődésére, hanem a tudás együttműködésen alapuló gyarapodására vezethető vissza.”

(Henry George)

Marglin a tőkés munkaszervezeti hierarchiáról; Merton a disszenter tudósok teljesítménynövekedéséről; Cherry az ipari forradalom győzelméről; Hajnal az íráshasználati mód középkor végi megváltozásáról; Weber a protestáns etika hatáskövetkezményeiről; Eizenstein a könyvnyomtatás szerepéről a kora újkorban – vajon mi a közös bennük?

Stephen Marglin 1974-es, a technológiai determinizmus automatikus elfogadásával születtett koncepciókkal leszámoló vitacikke (Marglin, 1974) meggyőzően mutatja be, hogy a tőkés munkaszervezet korai manufaktúra-formáiban a specializáció, a részmunkássá tétel nem termelékenységnövelő lépés volt, hanem a munka tőkének való alávetésének eszköze. Hiába száll sorompóba David S. Landes (1986), hogy megcáfolja Marglin érveit, okfejtése jó néhány ponton inkább erősíti azt, amennyiben tovább adatozza a termelési folyamat egészére való rálátás elvesztésének legfontosabb következményét, az adott ipar egészéről való tudásnak a bedolgoztató tőkés kezébe kerülését. A munkásnak ennek következtében el kellett fogadnia őt a termelési folyamat szervezőjeként, koordinátoraként, a döntések meghozójaként – s így el kellett fogadnia mint tőkést is. Marglin megmutatja, hogy a technológiai determinizmus nem működik a gyárrendszer kialakulásánál sem: noha az ipari forradalom végül is meghozta a gyár technológiai győzelmét, de ez a győzelem nem a gyár inherens technológiai fölényének, hanem a gyárripar érdekeinek megfelelően kialakított és szabályozott szabadalmi rendszernek volt köszönhető, amely az innováció és a kreativitás orientációs koordinátarendszerét gyárközpontúvá formálta. (A Marglin–Landes vitát részletesen ismerteti Matheika, 1995.)

Robert Merton 1938-as monográfiája (Tudomány, technika és társadalom a 17. századbeli Angliában) a korai protestantizmus erkölcsi tartalmaira vezette vissza a protestáns (disszenter) tudósok teljesítményének aránytalanul nagy jelentőségét, s az érvelés kiterjesztésével magyarázatot adott a szellemi túlsúly Itáliából, illetve a gondolkodás és a vizsgálódás szabadságát megszüntető katolicizmus ellenreformáció sújtotta körzetei-

ből Európa északi területeire való áthelyeződésére. A Mertont interpretáló Landes (1986) mindezt kulturális metszetbe ágyazza. Az elzárkózó, külső ismeretek befogadására érzéketlen, azokat sokszor kifejezetten ellenző birodalmakkal és régiókkal szemben a felemelkedő Anglia versenylőnyét a mindent átható tudásvágyban, az ismeretek máshonnan való megszerzésének mohó lendületében ragadja meg. „Egyetlen percet se vesztegess el, és térj vissza az összes megszerezhető ismerettel” – bocsátja útjára a híres Newton-levél a többek között éppen Magyarországra is készülő ifjú Francis Astont, benne számos tanáccsal, amellyel barátja az „utazás *intellektuális nyereségét maximalizálhatja*”. A birodalmival szembeni nemzetállami lét, mint az egyenlők versenyének gerjesztője, egyszerre vezetett általában a tudományok hatalmi tényezővé válásához, s lett bábája például a merkantilizmusnak. Annak a merkantilizmusnak, amelynek jelentőségét ebből a szempontból nem a gazdasági fejlődés előmozdításában (jól ismert tév-útjai miatt ez amúgy is nehezen tartható állítás volna), hanem a racionalitás alapelvére, a gondos adatgyűjtésre, az induktív következtetésekre és összehasonlításokra, illetve magyarázatokra való törekvésre támaszkodva a gazdaságra vonatkozó ismeretek folytonos áramlásának kialakításában találjuk meg.

Colin Cherry kommunikációtörténeti áttekintése egy ettől eltérő szempontra hívja fel a figyelmet. Cherry (1983) szerint Angliában az ipari forradalom nemcsak a találmányok és tudományok révén, hanem a nagybirtok már meglévő szervezete által biztosított szociális alap (beleértve a könyvelési hagyományokat) révén győzhetett. Egy olyan szervezet győzelme ez, amely „a kommunikációs technológiák töretlen fejlődésén alapul, kezdve a korábbi könyvviteli és adattárolási módszereknél és eljutva a mai... szolgáltatásokig”.

Elizabeth Eizenstein nagy monográfiája (Eizenstein, 1979) a nyomtatott forma megjelenéséből és elterjedéséből vezeti le a kora újkor (sőt némi túlzással már a reneszánsz) szinte minden meghatározó változását. A nyomtatás ezért nála a nyugati kultúrát és ezen keresztül a gazdasági-társadalmi alakulatot forradalmasító korszakos átalakulás legfőbb mozzanata.

Weber közismert műve (Weber, 1982) a leegyszerűsíthető, gazdaságközpontú elemzésekkel szemben emeli a protestáns etikát a kapitalizmus kialakulását leginkább magyarázó elvvé, s vele polemizálva fejt ki nézetét Hajnal István (1933) a protestáns etika kialakulásához vezető döntő láncszemről, az íráshasználati mód megváltozásáról.

Tegyük fel újra a kérdést: azon a könnyen belátható azonosságon kívül, hogy minden idézett szerző a 17–18. század nagy gazdaság- és társadalomtörténeti fordulatának, a kapitalizmus, az ipari forradalom, a modern polgári társadalom kialakulásának időszakáról beszél, mi a közös a felsorolt munkákban?

Nos, valamennyi mű a korszakos változások elemző-magyarázó értelmezésekor a hagyományos szempontokat elégtelennek érzve az információs alrendszer valamely részterületének, az ismerettel, a tudással, az információval kapcsolatos tevékenységek és intézmények természetrajzának és hatáskövetkezményeinek vizsgálatával vél nagyobb leíró erejű képhez eljutni. Mindezt ráadásul úgy teszik, hogy noha kiválasztott „tárgyaik” valamennyire érintkeznek, az információs-kommunikációs jelenségsaládnak mégis egészen más oldalait ragadják meg. (S a sort még hosszan folytathattuk volna olyan, ismét csak más metszetekre figyelő munkákkal, mint Musson és Robinson [1960] a lancashire-i iparos-szakemberek technológiai alapképzettségének szerepéről szóló vagy E. G. Westnek [1978] az írástudás és az ipari forradalom kapcsolatával foglalkozó tanulmánya.)

Egy elkülönült információ-történeti iskola számára a minimális célkitűzés vélhetően éppen ennyi: egy információs alakzatra, illetve folyamatra koncentrált elemzéssel hozzájárulni az adott korszak köztörténetének teljesebb, találékos leírásához és megértéséhez. Ennek a törekvésnek lehet része az, hogy az információs szempont beemelése ne csak általában gazdagítsa a leírást, hanem az elégtelen vagy téves magyarázatok helyesbítésével egyúttal korrigálja is a történeti hagyománynak azokat az elemeit, amelyek éppen az információs szempont figyelmen kívül hagyása miatt alakulhattak ki és gyökeresedhettek meg. Az *„információközpontú leírás, illetve elemzés”* (*information-based analysis*) azonban csak az *„információ-történelem”* egyik lehetséges irányzata. Ezen kívül további három, viszonylag jól elkülöníthető megközelítést találunk, amelyeket a szemléleti kiindulópont közössége köt össze, de egészen más igénnyel és oldalról nyúlnak tárgyukhoz.

Mindazok az irányzatok, amelyek a pusztán technikátörténeti áttekintésen túl az információs tevékenységformák, az egyes információrendszerek, eszközök és intézmények leírását kultúr-, illetve társadalomtörténeti „szűrőn” keresztül végzik el, s céljuk egy korszak *„információs univerzumának”*, a társadalom vagy valamely csoportja *„információháztartásának”* feldolgozása és bemutatása, sokoldalúan járulhatnak hozzá az információ-történeti nézőpont konkrét tartalommal való feltöltéséhez. Sokat köszönhetünk Richard D. Brownnek, aki monográfiájában az Egyesült Államok korai történetének másfél száz évét az információ *„szétterülésének”* hatáskövetkezményeire építve mutatta be (Brown, 1989), s bebizonyította, hogy az *„információháztartás-történet”* (*information household history*), mint az összekapcsolódó információs rendszerek vizsgálatának programja, életképes és sokat ígérő tudományos vállalkozás lehet.

A *„történeti informatika”* (*historical informatics*) nem a korszak, hanem az információtechnikai megoldás, illetve intézmény felől közelít, térbeli és időbeli korlátozások nélkül. Feladata, hogy új szempontok alapján tekintse végig az egyes eszközök, információs tevékenységformák, információkezelésre szakosodott intézmények (Mumforddal szólva: *„kulturális gépek”*) történetét. Mindeközben támaszkodhat korábbi feldolgozásokra, de a hagyományos könyvtártörténet helyett a könyvtárak *„nyilvánosság-történetére”* (Z. Karvalics, 1995), a struktúra- és tantárgyközpontú iskolatörténet helyett a tudásátadás technikájának fejlődésére és az egyes iskolák *„intellektuális holdudvarának”* mozgására, a *„játzsma- és eseményközpontú”* diplomáciatörténet helyett a politikai információs hálózatok mozgásformáira kell figyelnie. Ez utóbbi már egyfajta *„alkalmazott történeti informatikának”* is tekinthető, hiszen a felhasználói területek funkcionális szempontjai, s nem maga a nyers információtechnikai megoldás válik történetileg érdekessé. A legjobb példákat talán az *„üzleti információs rendszerek”* előtörténetét áttekintő tanulmánykötetben találjuk (Bud-Frierman, 1992), de a kereskedelmi útvonalakat az információáramlással összekapcsoló feldolgozások eredményei – a gyarmati Malajsiára Kaur (1985), az ókori Indiára Lahiri (1992), a gyarmatosító Portugáliára Matos (1980) – is látványosan bizonyítják, hogy az irányzat előtt nagy jövő áll. Egyszerre művelik a történeti terepre *„merészkedő”* informatikusok (Holzmann és Pehrson, ld. e szám 26–35. oldalán) és az egyes információs és kommunikációs technológiák *„előtörténetének”* feldolgozására átnyergelő történészek (elsősorban a németek, legfőképpen Giesecke [1991, 1992], illetve az információtechnika *„hadtörténetének”* megírására vállalkozó Eurich [1991]).

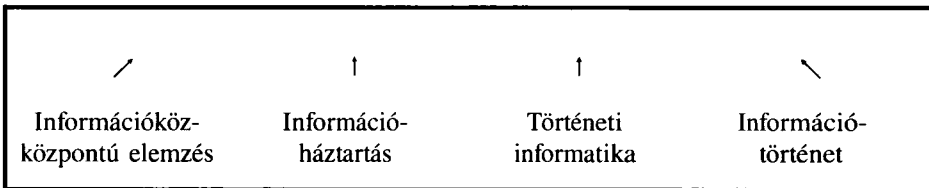
S végül létezik egy negyedik, *„maximális”* program is, amely az információs mozaikban a történeti folyamat kulcsösszetevőjét látva a világtörténeti folyamat egészére

érvényes információtörténeti paradigma megteremtését is időszerűnek tartja. A történetírás domináns irányzatai (gazdaságtörténet, politikatörténet, társadalomtörténet, hadtörténet, kultúrtörténet) mellé kívánja tehát beemelni az „*információ-történetet*” (*information history*), egyenrangú diszciplínatársként. Az „*információ-történet*” által bejelentett igény a „világtörténelem” mindkét értelmezésére vonatkozik. A „világtörténetet” és a „világgazdaságot” a kapitalizmus száguldó expanziójának eredményeként létrejövő minőségként értelmezők számára a 17–18. századtól érvényes (az erre vonatkozó elméleteket jól bemutatja Heyer [1988] gyűjtése, lehetséges gondolati erejét jól reprezentálja Dudley [1991] könyve, amelyben a jelenállapotot az információ- és erőszaktechnikák által történetileg kiformaltnak tekinti). A társadalomtörténet hajnalától napjainkig terjedő időszak egészére érvényes általános modellre egyelőre a kommunikáció-történeti irányzatok vállalkoztak, Innis (1950, 1951) alapvetése után elsősorban Stevens–Garcia (1980) és Williams (1981). A „kommunikáció-történeti” kísérletek általában teljes értékű modellekkel és megoldásokkal szolgálnak, de amennyiben a kommunikációs folyamatok csak részei – mégha kiemelten fontos részei is – az információ-háztartás egészének, úgy ezek a megközelítések is legfeljebb előmunkálatoknak számítanak egy majdani módszertani szintézishez.

Mi is akkor hát az információ-történelem? Foglaljuk össze az elmondottakat az alábbi ábra segítségével!

1. ábra

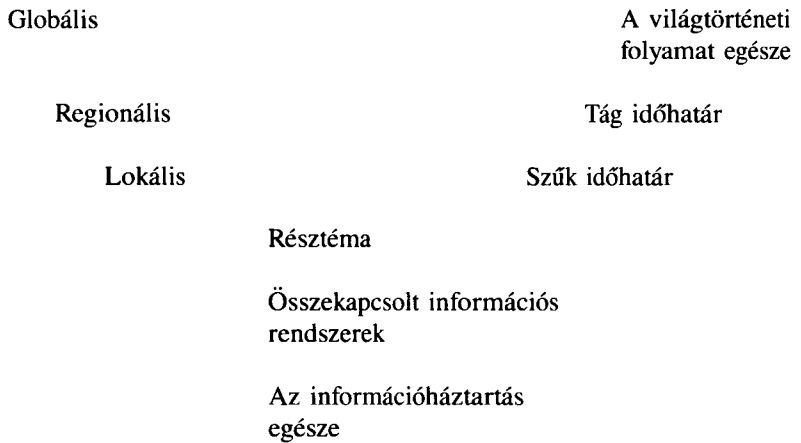
INFORMÁCIÓ-TÖRTÉNELEM

Az „*információközpontú elemzés*” tárgya tehát valamely történeti időszak, folyamat vagy esemény, amelynek jobb leírásához információs szempontokat mozgósít. Az „*információháztartás*” egy adott korszak, illetve terület információs rendszereinek együttesét helyezi a vizsgálat középpontjába. A „*történeti informatika*” feladata valamely információs tevékenység, információtechnikai eszköz vagy intézmény társadalomtörténetének művelése, az „*információ-történet*” pedig az információelvű történetírás világtörténeti folyamatra érvényes modelljének és egységes fogalmi hálójának kidolgozásán fáradozik.

Ezek a vállalkozások „műfajtól” függetlenül tovább tagolhatóak annak függvényében, hogy mekkora területre, milyen időtartamra és mekkora információs keresztmetszetre terjed ki a vizsgálat köre. A 2. ábra jól érzékelteti az elemzések sugarának lehetséges növekedési irányait.

2. ábra

A történettudomány megújítása szempontjából kétségkívül az „információtörténeli paradigma”, az „információtörténeli” szintézispontja az, amely egyszerre jelent nagy ígéretet és különleges szakmai kihívást. A továbbiakban ezért először az információtörténeli gondolkodás egy lehetséges fogalmi-módszertani kiindulópontjának körvonalázására teszünk kísérletet, majd áttekintjük ennek gondolkodástörténeli előzményeit.

2.

„Egy parasztasszony a japán hegyvidéken olyan elképzelést és olyan értékrendet vallhat a világról, amelyet oszthat egy, a svájci hegyekben élő parasztasszony, egy Tokióban élő városi alkalmazott azonban semmiképpen sem.”

(Holenstein, 1995)

Nehéz helyzetben van az az „információtörténész”, aki kész modellt szeretne tárgyra alkalmazni. Az információ-jelenség társadalomelméleti feldolgozása jószerevével éppen csak most indult meg, s a kognitív pszichológia, a szociológia, a könyvtár- és dokumentációtudományhoz kötődő információelmélet és a kommunikációelmélet igazából még adós azzal a fogalmi hálóval, amelynek segítségével az elemi információ, az ebből felépülő információs alakzatok, az információs intézmények és folyamatok funkcionális rendszerekbe ágyazott elemzése elvégezhető. Az kétségtelennek tűnik, hogy a formálódó „információtörténeli” egy információközpontú cselekvés- és közösségelméletre kell épülnie. De miképpen lesz kezelhető a különböző közösségi alakzatok információs szempontból szinte áttekinthetetlenül tagolt, s a hagyományos történeli közösségkategóriákat (etnikum, nemzet, osztály, réteg, szakmacsoport, „elit” kontra „nép”, értelmiség stb.) keresztbevágó hálózata, amelyről a fejezet mottóját is adó Elmar Holenstein (1995) a következőket írja: „Minden kultúra egy sor rész-kultúrára (szubkultúrára) oszlik, olyan határvonalak mentén, amelyeknek közvetlenül semmi kö-

zük az adott kultúrához magához: mint pl. az életkor, a nem, a foglalkozás, a státus, a réteg, a régiók és fejlődési törvények ... (miközben) ugyanazon társadalmi réteg összehasonlító természetes életkörülményei, túl egy adott kultúra határain, helyenként olyan közös tényezőket mutatnak fel, amelyben az egyik nyelvi és kultúrközösség más rétegei nem osztoznak.”

Az elméleti megoldás az lehet, ha a történeti vizsgálódások alanyául és tárgyául az információközösségeket választjuk. Az információtörténeti gondolkodás kiinduló hipotézise ennek nyomán az lehet, hogy a társadalomtörténeti változásokat az információközösségek mozgásformáinak törvényszerűségeiből, illetve ezek eseti aktualizálásaiból nagyobb hatásfokkal vezethetjük le és érthetjük meg, mint az e szempontokat figyelmen kívül hagyó „klasszikus” politika-, gazdaság- vagy társadalomtörténeti irányzatok.

Az információközösséget úgy határozhatjuk meg, mint adott számú közösségtagból és az általuk közösen birtokolt adott számú információból, illetve információs alakzataból álló halmazt (részletesen ld. Z. Karvalics, 1994). Az információtörténelem ekképpen definiált operatív munkakategóriáját nevezzük *tezaurusznak*.

A valamikor egyszerűen kincstárat jelentő, majd a „szellemi értékek tárháza” jellelssel bővülő teaurusz ez idáig a fogalomközi kapcsolatokat tükröző ismeretgyűjtemény, majd J. A. Srejder (1965) nyomán „a külső világról szóló emberi ismeretek összessége” jelentésben volt használatos. A fogalom elfogadása esetén a belőle levezethető módszertani követelmények, illetve axiómák közül az alábbiakat célszerű kiemelni:

1. Az információtörténeti elemzések kiinduló szempontjainak minden esetben a teaurális információháztartás, illetve információs újratermelés folyamatának egészéből kell származniuk, egy információs alrendszer (pl. a kommunikáció vagy az információtárolás) vizsgálata is csak az egész részeként történhet – vagyis az információtechnológia és -technika mindenkori társadalmi (pontosabban: teaurális) beágyazottságának igényével.

2. Nem egy adott információtechnikai megoldás vagy intézmény „feltalálása”, illetve „megléte”, hanem ezek teaurális „kiterjedtsége”, „lefedettsége”, illetve birtoklásuknak közösségnagyság-függő hatáskövetkezményei jelentik az alapkérdést: ti. hogy az egyszerű újratermelésen túl vezetnek-e – és ha igen, miként – működésmódok és struktúrák megváltozásához.

3. Mivel a hagyományos történeti „csoportok” képviselői egyszerre részesei ellenérdekeltek és elkülönült információs közösségeknek (és ezen keresztül gerjesztői fékező típusú információs aktivitásoknak), valamint átfogóbb és az eredeti nagyság megtartásában érdekelt (és ezen keresztül az információs elkülönülések felszámolására, az új információk teaurális „terítésére” irányuló tevékenységgel jellemezhető) „óriástezaurusoknak”, a hagyományos „oppozíciós” természetű leírási logikán túllépve ebben a komplexitásban kell szemlélni a közösségek közti viszonyokat.

4. Az átalakulások ok-okozati dominójának elemzésekor az „információs környezet”, illetve az információközösségek határainak megváltozása, valamint a teaurális mozgásformák – hasadás (fragmentáció), a fragmentáció megszűnése, információmennyiség-növekedés, lélekszám-növekedés, az előző kettőt együtt tartalmazó koncentrikus növekedés – kiemelt, de az eddigieknél mindenképpen hangsúlyozottabb szerepet követelnek maguknak.

Az információtörténeti „iskola” előfutáiraiként a következőkben azokat a gondolkodókat mutatjuk be időrendi sorrendben, akiknek történeti koncepciója vagy fogalmi rendszere közvetlenül vagy másirányú okfejtéseik részeként az imént megfogalmazott teaurális logika alapján tárgyalható.

3.

Condorcet: szellemközpontú világtörténet

Amikor Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet 1793-ban, bujdosása idején megírta *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos történetét* (Condorcet, 1986, a továbbiakban innen vett oldalszámokkal), sokkal inkább a felvilágosodás szellemének politikai filozófiai „apoteózisa”, mintsem egy történeti paradigma megalapozásának szándéka vezette. Ugyanakkor kétségtelen, hogy nagy munkája „majdnem” teljes fegyverzetében az információtörténeti gondolatot előlegezi meg. Szakaszolásának alapja a domináns közönségi, illetve termelési formához kapcsolódó információtechnika, elsősorban a betűírás, a tudományfejlődés egyes szakaszai és a könyvnyomtatás. Condorcet programja szerint az „emberi képességek tökéletesedésének”, illetve a „tökéletesedésre való képességek” a fejlődését, illetve az ehhez szükséges erőforrások mozgósítását mint a haladás határt nem ismerő folyamatát kívánja bemutatni (60. o.) – miközben a bevezetőben cseppnyi kétséget sem hagy afelől, hogy ezek a „képességek” a kognitív képességek (az érzéki benyomások befogadása, emlékezetben való megőrzése, ezek újrendezése, fogalomalkotás), amelyek a külvilággal, illetve az embertársakkal való érdek- és kötelességkapcsolatok szintjéig vezetnek (59. o.). Tárgya egyfajta „historiográfiáját” is elvégzi ugyanakkor, a szellem megismerésének Arisztotelésszel kezdődő útját is bemutatva, s komplett tudománytörténetet is a szövegbe építve.

Condorcet pontosan látja a tagolt nyelv szerepét az antropogenezisben (65. o.). Az írás létrejöttében viszont – ma már tudjuk, helytelenül – egyoldalúan az emlékezzetmogató és kommunikációs funkcióra épít, mégha a kihívást szemléletileg pontosan a „kiterjedtebb, számosabb és bonyolultabb kapcsolatok” kialakulásában ragadja is meg. A betűírás kialakítását (társadalomtörténetének ismerete hiányában) „egyes lángelméjű elődökhöz” köti. (63. o.) Megfogalmazza a tudás kumulatív gyarapodásának tételét. „Megtelepedett és békés társadalmakban a csillagászat, az orvostudomány, az anatómia legegységesebb fogalmai, az ásványok és a növények ismerete, a természeti jelenségek tanulmányozásának alapfogalmi kizárólag az idő hatására egyre tökéletesedtek, az idő ugyanis szaporította a megfigyeléseket, s ez lassan, de biztosan lehetővé tette, hogy az emberek könnyedén... meg tudjanak ragadni néhány olyan általános következtetést, amelyekhez az ilyen megfigyelések révén el lehetett jutni.” (91. o.) Noha túlbecsüli a kéziratok, illetve könyvek megsemmisítésének hatáskövetkezményeit (133. o.), a tudományok elszigetelődését, referenciátlaná válását, az egyéni megfigyelések összevethetőségének megszűnését a tudás együttműködésen alapuló gyarapításában beálló akadályként helyesen értékeli.

Nem véletlenül tartja tehát a könyvnyomtatás megjelenését óriási horderejű fordulatnak, érzékenyen felfigyelve a tudás terjesztésének kereskedelmi jellegére (163. o.), a „közoktatás felszabadítására” (165. o.) és a tudásterjedés közvetlen következményeként meginduló „teaurális lavinára” („nagy területeken szétszórtan élő nemzetekhez szólni...” „közvélemény alakult ki, amely azok számától nyeri el erejét, akik ugyanazt

gondolják” „...az új módszerek... mindenkinek rendelkezésére bocsátják azokat az eszközöket, amelyeket csak a közös erőfeszítések voltak képesek létrehozni, és így e kölcsönös segítség révén a teremtő emberi szellem úgyszólván megsokszorozta az erejét”). Később a könyvnyomtatás hosszú távú következményeként előálló tudásdemokratizálódás tételét fogalmazza meg. („Úgyszólván teljesen eltűnt a határ az emberiség műveletlen és tanult része között, s a művelt emberfők és a képzetlenek közötti elválasztó távolság észrevehetetlen, fokozatos átmenetté vált.” 204. o.) Condorcet mindemellé két hasonlóképpen fontos eseményt állít: a törökök elől menekülőkhöz által kiváltott filológiai robbanás tudományátalakító hatását és a megismerési univerzumot kiterjesztő földrajzi felfedezéseket (166. o.).

A világtörténeti folyamat információ- és megismerésközpontú leírása azonban önmagában még nem páratlan teljesítmény: már a 12. században alkotó *Joachim da Fiore* is, aki a többszörös írásértelmezést elsőként fordítja át történeti spekulációba (Tatár, 1975), szellem- (pontosabban legmagasabb rendű megismerés-, *intelligentia spiritalis*) központú világtörténetet ír. Condorcet igazi nagy elméleti tette az a duális mélyszerkezet, amelyre az egész társadalomtörténeti folyamatot felfűzi. Számára az egész történelem két erő, az információmonopóliumra szert tevők és az ebbe beletörődve „emberi rangjuk alá süllyedők” harca. Azok, akik „letéteményesei voltak a legalapvetőbb tudományos ismereteknek vagy kézműipari eljárásoknak, a vallási misztériumoknak vagy szertartásoknak, a babonás üzemeknek, sőt gyakran a törvényhozás és a politika titkainak is... (akik) gőgösen rejtegetik azt, amiről hivalkodón azt állítják, csak ők tudják”. A varázslók, varázsló családok „egyforma hévvel igyekeztek új ismeretek birtokába jutni, és a megszerzett ismeretekkel becsapni a népet, uralkodni a lelkeken”. Ennek eszközeként ismeri fel Condorcet az ún. „kettős tudományt”, a csak a beavatottak számára elérhető speciális „nyelvet”, vagyis a nyelvi-tezaurális elkülönülés több helyütt is megtapasztalható gyakorlatát. Az információk birtokosai a duális szerkezetet a tévhitek, az előítéletek, a babonák, a tudatlanság fenntartásával, az iskolázottsági fokok közti különbséggel termelik újra, nem csoda, hogy ez a teoretikus szerkezet a tudás társadalmasításától a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését reméli... A társadalomtörténet pedig immár leírható e két erő harcával, a babonáság modern kiadásának tekintett kereszténység első szakasza az emancipálódni igyekvő tudomány elleni sikeres, második szakasza pedig a sikertelen harccal, a szellem szabadsága, a gondolat szabadsága pedig azonos értékű lesz a mindenki által közösen birtokolt információk szabadságával. Nem véletlen, hogy Condorcet az információ-történeti gondolkodás ősforrása. Az emberi szellem jövőbeli fejlődése c. fejezetben globalizálódó, információs társadalommal ránk köszöntő korunk számos jellemzőjét megelőlegezte. Konstrukciója – nyilvánvaló egyoldalúságai és naiv egyszerűsége ellenére is – zseniális felismerésekkel és közvetlenül alkalmazható modellekkel dolgozik, és erőltetés nélkül megtaláljuk benne a tezaurális logika számos elemét.

Hobhouse: tudatfejlődés-központú világtörténet

Az a haladásfogalom, amely Condorcet-nél a szakadatlan „képeségnövekedésben” öltött testet, L. T. Hobhouse-nak a 20. század elején kidolgozott átfogó filozófiai-szociológiai emlékezetében az életfeltételek feletti uralmat mindinkább kiterjesztő értelem sikertörténeteként írja le a társadalmak „evolúcióját”. Hobhouse monumentális

művét a „Mind in evolution” c. könyvvel kezdi megalapozni, amely a tudat fejlődésfolyamatait az állatvilágban is végigkísérve az emberi értelem keletkezéséről ad számot.

A társadalmi haladást kulturális ténynek tekintve, Hobhouse szerint az intelligenciáé, a tudásnövekedésé, vagyis a természeti erők hatását irányítani képes tudaté a döntő mozzanat, amely az egyik legfontosabb társadalmi képződménnyel, a hagyománnyal összefonódva fejtheti csak ki hatását. Érdekes, hogy Condorcet-hez hasonlóan Hobhouse is kiterjeszti a társadalomtörténeti vizsgálat tanulságait a jövőre: az értelem segítségével, az intelligencia és az akarat célirányos tevékenységével mind harmonikusabban szervezett társadalmi rendszerek együttműködése révén előálló harmóniaállapotot tételez fel (Szczepanski, 1973).

Gumplowicz, Durkheim, Halbwachs, Fleck: szociológizáló történeti ismeretelmélet

Már az irányzat egyik előfutára, *Ludwig Gumplowicz* „darwinista” szociológiájában is érdekes „leletre” bukkanunk. A csoportok közti harc formáinak elemzéséhez segítségül hívott „ötvöződés” szinte tezaurális fogalmi nyelven íródott. Az ötvöződés, vagyis a csoportok összeolvadása Gumplowicz szerint akkor következik be, amikor a konfliktusok lezáródása után a két egykor rivális csoport „egy társadalmi körré egyesül”, s a csoportot ekképpen összefűző kötelékek a közös nyelv, a vallás, a kultúra és az anyagi érdekek.

Gumplowicz mélyen pesszimista történelemképe emellett hármas osztásúvá teszi Condorcet duális társadalomképét. Nála is a kizsákmányoló kisebbség–kizsákmányolt tömeg kettősség a fundamentum, de a szellemi munka nem a felül lévők információmonopóliumának eszköze, hanem egy harmadik csoport, a „fehér hollóként” létező gondolkodó individuumok birodalma. A szellemi munkát végzők mindkét csoport számára „felfedeznek és feltalálnak”, ám az alapszerkezet megváltoztathatatlansága miatt tevékenységük csak látszólagos haladást eredményez. Társadalom és egyén viszonyát tehát – Nyíri Kristóf (1989) találó kifejezésével – a „megismerésbeli elnyomás” fogalmával ragadja meg, ugyanakkor követelményként ismét tezaurális elvet fogalmaz meg: „... az egyént a legkülönbözőbb csoportok tagjaiként” kell ábrázolni, s megmutatni „azokat a hol gyöngébb, hol erősebb befolyásokat, melynek révén egyik vagy másik csoport ezt vagy azt a cselekvést ezen vagy azon a területen uralma alatt tartja”. (Grundriss der Soziologie, 1885. II. o. Idézi: Nyíri, 50. o.)

Emile Durkheim szociológiája „a megismerés alapvető kategóriái társadalmi konstitúciójának elmélete”. Eredeti, bár számos módszertani csapdát rejtő kategóriája a „társadalmi tény”, amely a „kollektív tudat” állapota, egy sajátos mozzanatot igyekszik megragadni. A jog, a vallás, a divat, a szokások nem vezethetők le az egyének pszichikus élményeiből, valamilyen külső, ám cselekedeteire mégis nyomást gyakorló erőként hatnak. Szimbólumokon és intézményeken keresztül figyelhetők meg, vagyis – ahogy maga Durkheim kommentálta – „a társadalmi élet teljességgel képzetekből áll”. Ezek a kollektív képzetek alkotják a kollektív tudatot, az egyéni pszichikumok összehalmozódó, egymásba olvadó új entitását. (Nem csoda, hogy Durkheim a vallási normák, az etikai normák és a törvénykönyvek felhasználására épít, mert ezek a kollektív tudat termékei, szemben az individuális naplók, levelekkel, életrajzokkal.) Az erre épülő társadalmi morfológiában megint érdekes mozzanatra bukkanunk: a „volumen” és a „sűrűség” fogalmával Durkheim mintha a tezaurusz két konzubsztanciá-

lis elemét előlegezte volna meg. A volumen a társadalmi egyedek száma, a sűrűség egyrészt a demográfiai népsűrűség, másrészt a társadalomtagok közti érintkezések és kapcsolatok mennyisége.

Maurice Halbwachs (1925) nagy munkája az emlékezet társas kereteit igyekszik megragadni. A „nézetek elegendő egysége”, amelynek fenn kell állnia ahhoz, hogy a társadalom, illetve a csoport élni tudjon, közös vonatkoztatási keret, amely a szűkebb és tágabb környezet minden tagját övezi – ez Halbwachsnál a „kollektív emlékezet”. A fentiekből következik, hogy ennek az egységnek a biztosítása létfontosságú, a társadalom tehát törekszik arra, hogy az eredeti egységet őrizze meg, és ne hagyja, hogy az egyéneket az emlékezeti szférából származó különbség elválaszthassa. Az emlékezet kapcsán tehát felállítja az adott közösség változatlan teaurális újratermelésének, mint a tevékenység alapformájának tételét. Ennek eszköze nála az emlékezet manipulálása, a „zavaró” információk kiiktatása. „Fel kell tehát adni az elgondolást, hogy a múlt önmagában marad fenn az egyének emlékezetében, mintha annyi különböző levonat készülné belőle, ahány egyén van.” Az individuum számára egyetlen dolog marad: az a sajátos elrendezési mód, ami egyedül és kizárólag az adott elmét jellemzi, minden más a társadalmi szférából érkezik.

Halbwachs egészen közel kerül a teaurusz gondolatához, de végül is Durkheimhez hasonlóan az egyének és az egyének által közösen birtokolt információk mellett egy harmadik erő létezését is feltételezi, amely mintegy rajtuk kívül áll. Egy társadalmilag meghatározott vonatkoztatási kompetencia individuális aktualizálása azonban nem azáltal eredményezi az információfeldolgozás kimeneti azonosságát, hogy „belepré-seli” az egyén a társadalmilag adott keretekbe, hanem a belépő információk és az élethelyzetből adódóan közös transzformációs bázis a feldolgozás egyedisége mellett is azonos cselekvésutasításhoz tud vezetni. Mert noha az észlelés is emlékezet- (és ezen keresztül társadalom-) meghatározott, az emlékezet-meghatározta észlelés által előálló új információ természeténél fogva individuális: a teaurális újratermelés számára tehát legalább olyan mértékben fontos az individuálisan megtermelt új információk közössé tételének automatizmusa, mint a közös mivoltot veszélyeztető információk kiiktatása.

A szimbolikus környezet végül is nem a közösségtagokon kívül áll, hanem a teaurális újratermelés révén (a Halbwachs által elvetett módon) adott számú „lenyomatban” található meg, s így vezethet a közösségi „normának” megfelelő cselekvésutasításhoz. Ha elfogadnánk a „harmadik erő” elvét, nehezen tudnánk magyarázni az információs univerzumoknak az egység mellett mindig meglévő különbségét. A teaurális elv megragadja a közös részhalmozat – egy adott norma közösségének elemi formáját, és képes arra, hogy a norma érvényesülésével, a normához való igazodás fokozati különbségeivel, a normaszegéshez kötődő büntetések egyes árnyalataival szemben kialakított attitűdök eltéréseivel további különböző teauruszokat definiáljon, amelyek szíromként veszik körül az „elemi” teauruszt.

Ludwig Fleck a „gondolati kollektíva” kifejezéssel gyakorlatilag teauruszdefiniációig jutott a tudomány lényegének keresésekor. „Olyan személyek közösségét” írja le, akik az „eszmezsere vagy gondolati kölcsönhatás viszonyában állnak egymással”, s akik ennek révén „valamely gondolati terület, meghatározott tudásállapot vagy kultúr-állapot” hordozóivá lesznek. A gondolati kollektívát (másutt: gondolatársadalom, Denkgesellschaft) Fleck sajátos koncentrikus tagolódással strukturálja, egy magra és egy perifériára osztva azt, amely részek között oda-vissza hatások áramlanak.

Fleck elmélete ott bicsaklik meg, ahol a „meghatározottságot” és a konkrét cselekvést összezsúfolja. Mert kétségtelen, hogy a „társadalmi föltételezettség nélküli megismerés egyáltalán nem lehetséges”, s maga „a »megismerés« szó is csak a gondolati kollektíva összefüggésében nyer jelentést”, a „gondolkodás kollektivitása” már fikció, és legfeljebb metaforaként volna használható. A teaurusz fenntartását nem a gondolat-társadalom béklyói, hanem a társadalmilag meghatározott, mégis individuális megismerési folyamatok eredményeit közössé tévő mechanizmusok biztosítják. A tudományos közösség működésére oly jellemző „zárttság”, „megváltoztathatatlanság”, mindent átható, kritikával-ellenvetésekkel szemben érzéketlen szemléleti „terror” flecki felismeréséből nem véletlenül nem lehetne eljutni a paradigmaváltásokhoz, a tudományos közösségben egyszerre jelen lévő rivális irányzatokhoz, a zárványokhoz...

Ezt az ellentmondást Halbwachs és Fleck egyaránt avval oldják fel, hogy az egyetlen egyszerre több gondolati kollektíva tagja. Individuális ereje és kombinációs készsége csak így érthető meg (Halbwachs), a „kreatív szakember a különböző gondolati kollektíváknak, valamint az eszmék különböző fejlődési vonalainak megszemélyesített kereszteződési pontja” (Fleck). Önmagában azonban ez csak egy korszerűbb teaurális leírás: a megoldásra akkor lelünk, ha el tudjuk különíteni az adott kor gondolati kollektíváinak konfigurációit, s fel tudunk figyelni az ezen konfigurációk közti új, transzformáló erejű mozzanatra.

Amikor (az egyébként már Condorcet által is útjelzőként kiemelt) *Galilei* padovai professzor korában meghatározza a szabadesés törvényeit, három „gondolkodói kollektíva” első alkalommal szintézist eredményező „metszeteként” ragadható meg. Firenzéből származik a matematika neoplatonista-püthagoreus tisztelete, a humanista Arkhimédész-kultusz, Padovából Arisztotelész empirista módszere és a középkori kommentátorok antik mozgáseméleten csiszolódott matematikája, Velencéből pedig az Arzenál mesterembereinél elleshető tapasztalatok a gépek szerkesztéséről és működéséről. Kis területre összezsúfolt nagy változatosság: páratlan konstelláció a gondolkodás történetében (Vekardi, 1969). Az itáliai reneszánsz természettudományának egyik forrása, az antikvitás mellett a mesterek (hajóépítők, vasöntők, festékkészítők, építészek és mérnökök) évszázados, lassan kumulálódó tapasztalatainak legalább akkora szerepe volt az áttörésben, jelezvén a társadalmi meghatározottságokat, s ennek individuális aktualizálódását.

Ha most összevetjük a Galilei-metszetet mondjuk a félezer évvel korábbi *Gerbert d'Aurillac*-metszettel (aki a dél-francia Provence-ban feltöltekezett az ezredforduló milenáris apokaliptikájával és keresztény tudáskincsével, majd megragadva egy katalóniai tanulmányút lehetőségét, az „első ismert nyugati értelmiségiként mélyen megmártózott a muzulmán kultúra fürdőjében”, amely további, korábban elzárt kulturális tartományokat is közvetíthetett feléje, s amelynek révén a kor legismertebb tudósa és tudásközvetítője lett [Nemerkenyi, 1994]), akkor programszerűen megfogalmazható a „metszet”-jelenséggel kapcsolatos teoretikus feladat. Korábban zárt teauruszok individuális összekapcsolása ekképpen rekonstruálható ugyan, ám önmagában még nem teauruszalkotó: az összekapcsolódás révén előálló új információk és ismeretek által generált új-fajta „gondolkodói kollektívák” természetrajzát kell keresnünk.

Kallós Ede: „Kísérleti művelődéstörténet” – a tezauralitás mint norma

„... Ennek a művelődéstörténelemnek eseményeit nem az egyesek elmélyedő tépelődései, gondolatai, megoldási kísérletei alkotnák, hanem a társadalmi közösségnek hiányérzetei s a szellemi termékek útján való szükségletkielégítései... Ebben a művelődéstörténetben a szellemi életműködés formájában megjelenő termelést csak a termékek forgalmi szerepe avatná tényezővé...” (Kallós, 1924, az oldalszámok a továbbiakban innen származnak.)

1924: nagyjából Halbwachs alapművének születésével egy időben a „gondolkodó”, „feltaláló” (vagyis „metszet”) központú művelődéstörténet-írással szemben fogalmazza meg, *Schopenhauerre* hivatkozva, a *Hajnal István* által alaposan elemzett *Vierkant* és az általa nem ismert *Veblen* tanításaival egybehangzó módon egy új „paradigma” igényét *Kallós Ede*, a kiváló klasszika-filológus. Nincs individuális tezaursz – hirdeti Kallós –, a közösség szempontjából érdektelenek a nagyok: amíg az íróasztalnak dolgozó *Valerius Probus*, a sokáig laboratóriumi titoknak maradó *Jedlik*-dinamó nem válik kora „szellemi forgalmának” részévé, olyan, mintha nem is lenne. (116. o.)

Kallós a görög filozófia és tudománytörténet *Thalésszel* kezdődő „gondolkodólísta” helyett arra a kérdésre keres választ, vajon milyen szellemi élményeken ment keresztül a görög társadalom, s „hogyan helyezkedik bele ... a tudósok munkája egy olyan történeti képbe, amelynek személytelen hőse maga a görög társadalom”. Amit elsősorban keres, az a „nyilvánosság”, az út, amelyen keresztül „közkinccsé” válnak a gondolatok. Éppen ezért *Anaximandrosz* baráti összejövetelen tartott felolvasásának lejegyzett emlékeztető példányaitól, hypomnemáitól kezdve igyekszik végigkövetni a „kiadás”, az írásos terjesztés történetét. (127–131. o.) Ennek során megfogalmazza a „tudásterjedés” modelljét, amely voltaképpen a tudás eltitkolásának (pythagoreus) intézményével kezdődik, majd a közelállók exkluzív körével bővül (s mindez ráadásul a királyságnak és az arisztokratikus köztársaság korának felel meg a politikátörténetben), utóbb a „tanítványi kör” tágulni kezd (ezt Kallós a „polgári elem” megjelenéseként értékeli!), s végül a tudás teljes szétáradása következik, ami egybeesik a szofisták korával, a demokrácia végső kialakulásával. (132. o.)

Kallós mesteri elemzéssel bizonyítja, hogy a nem nyilvánosság elé szánt, „rejtett tudás” hogyan terjed öntudatlan, fodorzódo megnyilvánulásokon keresztül árrá dagadó hullámokig, s a „rejtett tudás” potenciális erejét felismerve „mozgó, aktív energiaként” ragadja meg a köztudatba való bekerülés mozzanatát. Elemzései során már jócskán túljut szeretett görögjein: Galileivel, Leibnizzel, Goethével, Ibsennel példázza állításait, így lesz tulajdonképpeni tárgya, a korai görög művelődéstörténet ürügy arra, hogy teoretikus építményét kifejtse.

A „nyilvános” mozzanat keresése a kötet más tanulmányaiban (pl. 20–25. o.) is vezérlő elv marad. A „publicitás” magas fokát például (házak, telkek nyilvános adatai, közgyűlési, bírósági anyagok nyilvánossága, költségvetési, leltári információk könnyű hozzáférhetősége, rendőri hirdetések nagy száma) a polgárság nagymértékű olvasási és kisebb mértékű írástudásával kapcsolja össze. Mindezzel együtt a „kísérleti művelődéstörténet” kidolgozásában Kallós nem lép tovább, megelepszik a program megjelenésével.

Hajnal István: a társadalomszervező írásbeliség

Ha az információtörténeti gondolkodás nyitánya Condorcet nevéhez fűződik, teoretikus megalapozása kétségkívül *Hajnal Istvánéhoz*, mégha a nemzetközi historiográfiai hagyománynak nem is tudott részévé válni. (Forrása lett viszont azoknak a vonulatoknak, amelyek a szóbeliség–írásbeliség dualitásából vezetik le a világtörténeti konstrukcióikat, s amelyek recepciótörténetéről Nyíri Kristófnál [1992] olvashatunk.) Ha a korábbiakhoz hasonló részletességgel kívánnánk Hajnalt bemutatni, szétfeszítené a terjedelmi kereteket, ráadásul a magyar nyelvű szakirodalomban rendelkezésre áll három, más-más erényeket csillogtató elemzés (Lakatos 1982, Nyíri 1994 és Glatz 1993). Ezért a következőkben tézisszerű tömörséggel foglaljuk össze, mit is köszönhetünk Hajnalnak.

Az a „nyersanyag”, amelyet „meggyúrva” Hajnal eredetit alkotott, a középkori írás-történethez vezet. Kimutatta, hogy a feltételezett 50–100 éves terjedési elmaradáshoz képest Európa nyugati és keleti felében nagyjából egy időben használatosak adott írásformák, s emögött egységes képzésnek kell állnia. A képzés helyszínéül Franciaországot és az „írásstudókat gyártó” párizsi egyetemet lokalizálta. Nem az írást magát, hanem az azt használó társadalmi csoportokat és az írás segítségével ellátott funkciókat kereste. Ennek nyomán mutatta ki, hogy pl. Firenzében, illetve a fejlett észak-itáliai területeken nem vallási okok, hanem az „ipar és az árukereskedelem intellektuális megszervezése” nyomán terjedt el a tömeges íráshasználat. Ugyanennek a fejlődésnek egy másik oldalára mutat rá akkor, amikor az írás korai itáliai professzionalizálódását (szakmaként való űzését) a valódi tömegesedés korlátjának tudja be, mivel így nem támadt olyan elemi tömegigény a használatra, mint pl. éppen Közép-Kelet-Európában. Az egyes országokra jellemző íráshasználati módok elemzéséből kiindulva a középkor és újkor közti átmenet számos kérdését tette új szempontok alapján értelmezhetővé, hogy végül Weber-kritikájában a kapitalizmus megszületéséhez vezető ok-okozati sorban a protestáns szellem „elé” az íráshasználati mód megváltozását, „társadalmasodását” helyezze, s adjon evvel új értelmezést a modern kapitalizmus megszületésével fémjelzett világtörténeti fordulathoz.

Vizsgálatai középpontjában tehát nem az írás, hanem az írásbeliség mint gondolkodás- és érintkezéstechnika állt. A betűformák a közösségformálásban, az „élet átszervezésében” játszott szerep megtalálásához vezető utat egyengették. Az írásbeliség szempontjával „nem a történetet, hanem a fejlődést magyarázza” (ld. elsősorban Hajnal, 1933). A századelő biológizálása révén evolúciós társadalomelméletével szemben így juthat el egy magasabb evolúciós rendszerszint mozgásformáinak megragadásához. (Egy időben – tanítványai szerint – egyenesen a primus inter pares szerepét tulajdonítva az információtechnikanak, a történelmi fejlődés princípiumának kezdte, nagy felfedezésként, tekinteni – hogy aztán hamarosan visszahelyezze a változásokat előidéző komplex alakzatok közé. „Nem egyszerű, kezdeti ok, hanem a történettel összefonódva, kölcsönös függőségben érezteti hatását.”)

H. A. Innis: a kommunikáció társadalomtörténete

A fiatal torontói gazdaságtörténész, *Harold Adams Innis* a harmincas években a gazdaság „árnyékos” oldalait kezdte tanulmányozni. Elsősorban az infrastruktúra kérdései érdekelték, vasúttörténeti monográfiát írt, hódprém-kereskedelmi útvonalakat térképe-

zett fel, és a munkaerő Kanada és Amerika közti mozgását vizsgálta. A kanadai papír-
ipar elemzésekor óhatatlanul el kellett jutnia annak legnagyobb felvevőpiacához, az
amerikai „újsággyárhoz”, és döbbenten konstataulta, hogy a szinte említésre sem mélt-
tatott média mekkora mértékben határozta meg a gazdasági folyamatokat. 1949-es
könyvecskéje a sajtó szerepéről (Innis, 1949) ennek a felismerésnek a kiterjesztése. In-
nentől aztán már nincs megállás: ha a sajtó-gazdaságtörténet metszetben mindez meg-
fogalmazható volt, akkor általában az információs-kommunikációs alakzatok és általá-
ban a történelem viszonyában is „lehet benne valami”. Innis óriási lendülettel lát neki
az anyaggyűjtésnek, s a szemléletét erősen meghatározó *Veblen* újrafelfedezése mellett
ennek során bukkan rá többek között *Hajnal István* francia nyelvű munkáira is. A több-
éves kutatómunka eredményeként új világ tárul Innis elé, s a felfedezésnek avval az örö-
mével, amivel Hajnal is módszertani gyöngyszemre vélt bukkanni, azonnal teoretikus
és történeti rendbe szedi anyagát, és gyors egymásutánban, 1950-ben és 1951-ben meg-
jelenteti két legismertebb munkáját, az információtörténelem nyitányát jelentő
összegző művét, a *Birodalom és kommunikáció* és *A kommunikáció egyoldalúsága*
című, azóta több kiadást megért könyveket. Ezeket az írásokat most nem ismertetjük
– egyrészt már nem „előfutárokról”, hanem az információközpontú történetírás nyitá-
nyát jelentő művekről van szó, másrészt Innis, mint az irányzat „alapító atyja”, önálló
feldolgozást és bemutatást érdemelne, hiszen hazai recepciója egy-egy Nyíri-, illetve
Vekerdi-locus mellett mindössze egy rövid folyóirat-recenzióra terjed (Boros, 1978).
Befejezésül két dolgot jegyezzünk még meg: aki a cím alapján úgy gondolná, hogy a
bevezetésben körülírt módszertani követelménynek, az „információháztartás egésze”
szem előtt tartásának a kommunikációtörténet nem tesz eleget, annak tudnia kell, hogy
noha Innis a kommunikációt emelte ki, de vizsgálatai az információ rögzítésének, táro-
lásának és szétterítésének mozzanatait is felölelik. A másik, idekívánczó megjegyzés
azok számára szükséges, akik a fenti rövid leírás nyomán valamiféle nagyobb „gondol-
kodói fordulatot” feltételeznek Innis „témára találása” mögött. Valójában az informá-
ciós mozzanat kezdettől fogva kísérti Innist: már a harmincas években, a gazdasági
depresszió idején az „intelligencia szerepét” keresi a megoldásban, később – a negyve-
nes évek elejétől fogva vezetett kéziratban, jegyzeteiben – komplett rendszerbe szerve-
ződnek az információ, az ismeretek, a kommunikáció és a tudás történelmi szerepére
vonatkozó töredékek. Valójában ez a – Magyarországon szinte ismeretlen – monumen-
tális kéziratgyűjtemény (Christian, 1980) a meggyőző bizonyítéka annak, hogy méltán
tiszteletjük Innist az új irányzat első kiemelkedő tudósaként. (Remélhetőleg hamar-
osan az eredeti szövegekből készített válogatás is hozzáférhető lesz magyarul.)

Irodalom

- Boros, Péter:* Harold A. Innis kommunikációközpontú történelemfelfogásáról. – RTV Szemle 3.
1978
- Brown, R. D.:* Knowledge is power: the diffusion of information in early America, 1700–1865.
1989 New York, Oxford Univ. Press.
- Bud-Frierman, L. (ed.)* Information acumen. Univ. of Reading.
1992
- Cherry, C.:* A kommunikációs robbanás. In: Hoppál Mihály–Niedermüller Péter (szerk.):
1983 Jelképek-kommunikáció-társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbo-
likus antropológia köréből. TK Bp. 95–109.

- Christian, W.* (ed.): 1980 The Idea file of Harold Adams Innis. Toronto UP.
- Condorcet, M.:* 1986 Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. Gondolat, Bp.
- Dudley, L.:* 1991 The word and the sword: how techniques of information and violence have shaped our world. Cambridge, Mass.
- Eizenstein, E.:* 1979 The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformation in Early-Modern Europe. Vol. 1-2. Cambridge University Press.
- Eurich, C.:* 1991 Tödliche Signale. Die kriegerische Geschichte der Informationstechnik von der Antike bis zum Jahr 2000. Frankfurt am Main, Luchterland.
- Giesecke, M.:* 1991 Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Giesecke, M.:* 1992 Sprachwandel, Kulturwandel: Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Glatz, Ferenc:* 1993 Hajnal István történetírása. In: Technika, művelődés. MTA TTI, Bp. XI-XLII.
- Hajnal, István:* 1933 Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Technika, művelődés... 37-64.
- Halbwachs, M.:* 1925 Les cadres sociaux de la mémoire Alcan, Paris. (Magyarul a mű utószavát ld. Francia szociológia. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Gondolat, Bp.)
- Heyer, P.:* 1988 Communications and history: theories of media, knowledge, and civilization. New York, Greenwood Press.
- Holenstein, E.:* 1995 Összehasonlító kultúrfilozófia. – Magyar Filozófiai Szemle, 1995/6.
- Innis, H. A.:* 1949 The press: a neglected factor in the economic history of the twentieth century. Oxford University Press.
- Innis, H. A.:* 1950 Empire and communication. Clarendon Press.
- Innis, H. A.:* 1951 The bias of communication. Univ. of Toronto Press.
- Kallós, Ede:* 1924 Rejtett tudás. In: Görög élet és műveltség. Athenaeum, Bp.
- Kaur, A.:* 1985 Bridge and barrier: transport and communication in Colonial Malaya (1870-1957) Oxford Univ. Press.
- Lahiri, N.:* 1992 The archaeology of Indian trade routes upto c. 200 BC: resources use, resource access and lines of communication. Oxford Univ. Press.
- Lakatos, László:* 1982 „Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme.” Medvetánc, 1982/2-3.
- Landes, D. S.:* 1986a What bosses really do? – The Journal of Economic History, 1986/3. 585-623.
- Landes, D. S.:* 1986b Az elszabadult Prométeusz. Gondolat, Bp.
- Marglin, S.:* 1974 What bosses do? – The Review of Radical Political Economy, 1974/Summer, 60-112. Magyarul: Mit csinálnak a főnökök? In: Munkaszociológiai tanulmányok, BKE-TEK.
- Matheika, Zoltán:* 1995 A munkaszervezet társadalmi meghatározottságáról, avagy a társadalom munkaszervezeti meghatározottságáról. – Eszmélet 4. 96-122.
- Matos, A. T. de:* 1980 Transportes e comunicacoes em Portugal, Acores e Madeira (1750-1850). Ponta Delgada Univ. dos Acores.
- Musson, A. E.-Robinson, E.:* 1960 The Origins of Engineering in Lancashire. – Journal of Economic History XX.
- Nemerkényi, Előd:* 1994 Az Apokalipszis lovasa: Gerbert d'Aurillac. – Sic Itur ad Astra, 1994/3-4. 115-130.
- Nyíri, Kristóf:* 1989 Társastudat: a szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez. In: Keresztút. Kelenföld, Bp. 46-65.

- Nyíri, Kristóf:*
1994
Hajnal István időszerűsége. In: A hagyomány filozófiája. T-Twins, Bp.
- Srejder, J. A.:*
1965
On the semantic characteristics of information. – Information Storage and Retrieval, 1965/3. 221–233.
- Stevens, J.–*
Garcia, H. D.:
1980
Communication history. Beverly Hills, Sage.
- Szczepanski, J.:*
1973
A szociológia története. Kossuth, Bp.
- Tatár, György:*
1975
Thomas Münzer, a Gideon kardjával. Világosság, 1975/8–9.
- Vekerdí, László:*
1969
A Galilei-pör. In: Kalandozás a tudományok történetében. Magvető, Bp.
- Weber, M.:*
1982
A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Bp.
- West, E. G.:*
1978
Literacy and the Industrial Revolution. – The Economic History Review, 1978. August. 369–383.
- Williams, R. (ed.):*
1981
Contact – Human communication and its history. New York.
- Z. Karvalics, László:*
1994
Információközösségek és mozgásformáik. Kézirat, 1–80.
- Z. Karvalics, László:*
1995
A történeti informatika a könyvtárról. – Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1.